

**BOTHO PELE
KA
BA MMALA-WA-SEBILO**

AFRICA
PL
8747
.9
HUM

Ka Mosala W. Huma

**BOTHO PELE
KA
BA MMALA-WA-SEBILO**

Ka Mosala W. Huma

Botho Pele ka ba Mmala-wa-Sebilo ke bukana ya seabe se se tsewang ke botho mo makaleng otlhe a botshelo ba mo-Aforika ka puo ya Setswana ka Mosala W. Huma e e phasaladitsweng ke Mosala-MASEDI Publishers and Booksellers cc.

© Copyright reserved.

ISBN: 978-0-9814384-4-3

First Print : 2009

First Impression : 2009

Cover Design, Photography and Layout: Ellen, Seipati and

Ditiro Huma

Printed and bound in Midrand, Gauteng, South Africa.

Mosala-MASEDI

Publishers & Booksellers cc
PO Box 946
Noordwyk.
1687.

BD581529

KETELOPELE

Go totobetse e bile go mo mpaananeng gore botshelo ba Mo-Aforika bo ikaegile ka botlalo mo melaong e e lesome go tswa Beibeleng. Sebe sa phiri ke gore fela jaaka Thamaga-ya-gaabo-Jeso e tlhalosa, “Setšhaba sa me se a timela ka ntlha ya go tlhoka kitso.”

Le pele ga go itse Beibele le melao e e lesome, Mo-Aforika o ne a tshela botshelo ba sedumedi (**Kutlwelobotlhoko, go rekegelana le lerato**) mo mefameng yotlhe ya botshelo ba gagwe. Mo lelapeng, setshabeng le pusong, matshego e ne e le botho le setho. Buisa bukana e, go dumela kgotsa go ganetsa.

A PULA E RE NELE!

DITENG

SETLHOGO

TSEBE

1. Ditheo tsa Setšhaba	1
2. Tshobokanyo ya tsamaiso ya botshelo ba Mo-Aforika ka bogosi	17
3. Tsamaiso ya Setšhaba	29
4. Bokhutlo	31

1. DITHEO TSA SETŠHABA

Ditheo tse di nang le seabe mo kagong ya setšhaba ka kakaretso ke tse di latelang:

a) Botsadi le kgodiso ya ngwana

b) Bogosi le tsamaiso ya morafe ka:

- Kgosi le bagakolodi ba gagwe
- Dikgosana le bagakolodi ba tsona
- Dikutle, Dikgoro kgotsa Dikgotla

1.1 BOTHO MO BOTSADING LE KGODISONG YA NGWANA

Lereo la botsadi-esi ga le teng mo puong ya Bantsho. Batsadi ke ba bana botlhe mme e bile bana botlhe ke ba batsadi botlhe. Mogolo mongwe le mongwe ke motsadi. Ka Se-Aforika, bagolo ba ba sa abelwang thari, ba ka abelwa ngwana ke mongwe wa ba-losika mme ba mo godise fela jaaka batsadi ba gagwe ba madi. Ngwana o tsaya molao mo motsading mongwe le mongwe e seng fela mo lelapeng le a tsalwang mo go lona. Ngwana o rongwa ke motsadi mongwe le mongwe.

Bopaki ba se, ke seane sa Setswana se se reng “Mafura a ngwana ke go rongwa.” Mogolo mongwe le mongwe o na le tetla e e tletseng ya go kgalema le go kgopolola ngwana fa a tswa mo tseleng. Ngwana yo o sa utlweng molao wa batsadi o tla utlwa wa manong mme ka na wa manong ke ofe?

Ona ke wa go gonya matlho. Ka setho ga e re ngwana a kgopololwa ka thupa a tlaleele batsadi kwa gae.

Kgodiso ya ngwana ka setho ke kgetse ya tsie, yona e e kgonwang ka go tshwaraganelwa. Ka Se-Aforika ngwana wa mosimane molao o o tsaya borareng gongwe le gongwe mme e bile ka na ya mosimane ke e nkgwe.

Dintlha tse di fa godimo tse, di netefadiwa ke Beibele mo bukeng ya DIANE 23 DITEMANA 13 - 14 tse di reng: "Se tlhokise mosimane kotlo; fa o mo itaya ka thupa ga a kitla a swa.

Ka go mo itaya ka thupa o tla faposa bophelo ba gagwe mo felong ga baswi." Go gatisa ntlha e, go ya pele buka yona ya DIANE Kgaolo 29 ditemana 15 le 17 di re ruta le go tsibosa jaana: 15) "Thupa le kgalemo di a tlhalefisa, mme mosimane yo o itaolang o tlabisa mmaagwe ditlhong." 17) "Otlala ngwana wa gago, mme o tla go ikhutsisa, a go thabisa pelo."

Lekwalo la ga DOITERONOMI, KGAOLO 21 DITEMANA 18 - 20 lona la re: "E re fa monna a na le morwa yo o logwadi, a le matepe, a sa utlwe lentswe la ga rraagwe gongwe la ga mmaagwe, mme le fa ba mmetsa, a sa kgonege, gona rraagwe le mmaagwe ba mo tshware, ba mo ise kwa bagolong ba motse wa ga gabo le kwa kgotleng la teng. Ba fete ba ree bagolo ba motse wa gabo ba re: "Morwaa-rona yo, o logwadi, o matepe, o gana go re utlwa.

Ga a na maitsholo, e bile ke letagwa.” Se, ke bosupi bo bo tletseng ba gore ke boikarabelo ba mogolo mongwe le mongwe mo setšhabeng go aga le go bopa isago ya ngwana.

Maitseo a ngwana ke seipone sa lelapa le ngwana a tsalwang mo go lona. Ntlha ya botlhokwa mo kgodisong ya ngwana ke gore a se dire se batsadi ba mmolelang go se dira, mme a dire se batsadi ba se dirang. Ka go tsaya malebela. Fa re sekaseka ditemana tse di fa godimo go tswa Beibeleng re tla lemoga gore di tsamaisana le molao wa kgodiso ya ngwana ka Se-Aforika.

Ke tiro le tsholofelo ya borara ba motse go nna seoposengwe mo kagong ya botho ba ngwana mongwe le mongwe mo setšhabeng. TITO Kgaolo 2 Ditemana 6 -7 tsona di gatelela ntlha e, ka mafoko a a reng: “Makolwane le ona o a kaela fela jalo gore a itshole sentle, o ntse o itshupa ka dilo tsotlhe gore o sekao mo ditirong tse di molemo; mo go ruteng o itshupe ka maikutlo a a sa senyegang le ka tlotlego...”

Mosimane wa seganana, yo o sa utlweng molao o diitsa rraagwe. Kotlhao e e bokete ka setho ke go jelwa kgomo. Fa ngwana wa mosimane a sena kutlo rraagwe o tla jelwa kgomo go ya go ile, go fitlha lesaka la gagwe le tswalwa. Se se ntle ka molao wa setho ke gore o e ja le baatlhodi ba gagwe, e ntse e le mokgwa mongwe wa go supa fa Mo-Aforika a se pelotshetlha le gona go nna megagaru.

Boikarabelo ba kgodiso ya ngwana wa mosimane bo mo diatleng tsa borara, fa ba ngwana wa mosetsana bo le mo diatleng tsa bo-Mme. TITO Kgaolo ya bobedi, Ditemana 4 – 5 go tswa Beibeleng di netefatsa ntlha e, ka go re: "...gore ba rute basadi ba baswa go rata banna ba bone le go rata bana ba bone, ba nne tekano, ba nne phepa, ba tlhokomele tiro tsa malapa, ba nne molemo, ba ikokobeletse banna ba bone gore lefoko la Modimo le se ka la kgalwa."

1.2 BOTHO MO TLHOKOMELONG YA BATSOFE

Ka Se-Aforika ga go na lefelo le le bidiwang Legae-La-Batsofe. Go arogana le batsofe ka bonno fa ba setse ba palelwa ka ntlha ya go gola ke moila go ya ka setho. Ke fela ditshwene go tweng fa e nngwe e tsofala tse dingwe di a e koba. Boammaaruri ke gore ka Se-Aforika batsofe ke bona ba tlhokegang mo setšhabeng go gaisa. Lebaka ke gore batsofe ba kaiwa jaaka motswedi wa thuto, kitso le maitemogelo a botshelo. Seane sa Setswana se re ruta go re "Letlhaku le leswa le agelwa mo go le le legologolo."

Tlhokomelo ya batsofe le ba ba sa itekanelang mo mmeleng ke maikarabelo a setšhaba le morafe otlhe. Ditlogolwana ga di ke di tlhokega go goga batsofe ba rona ka lere mo bofofung ba bona go ba isa gongwe le gongwe kwa ba tlhokang go ya teng. Batsofe ba rona mo malobeng fale ba ne ba tshela lebaka le le leele mme ba feleletse ba kgaphiwa mokokotlo ka boloko ba dikgomo. Se, e le sesupo sa bothokwa jwa bona mo setšhabeng.

1.3 BOTHO MO MATHATENG LE BOITUMELONG

Ka setho motho ga a iphelele, o phelela ba bangwe. Motlhalefi wa Motswana e kile ya re a tlhama seane a opa kgomo lonaka ka go re: "Fifing go tshwaranwa ka mapai." Tlhaloso ya seane se, ke gore fa go le thata, motsetse a ja ka seatla, batho ke go ipopa go nna ngatana e le nngwe go fenya sera.

Yo mongwe ene ya re a tlhama sa gagwe seane a re: "Tau e se nang seboka e siiwa ke Nōne e tlotsa." Tlhaloso ya seane se, ke gore fa go se na kutlwano le tirisanommogo ga go sepe se se tswelelang pele. Ke ka jalo ka Se-Aforika re abelanang mathata le boitumelo.

1.4 BOTHO MO MOLETLONG WA LENYALO

Lenyalo ka Se-Aforika le a lalediwa. Tiro ya go laletsa moletlo wa lenyalo e sitlhamolelwa mo magetleng a maloko a dikgôro ka go farologana ga tsona. Mo kgôrong kgotsa kutle e e rileng go tlhophiwa mongwe yo o tla tsenang ntlwana le ntlwana go laletsa maloko a kgôro eo. Mo moletlong wa lenyalo fela jaaka wa lesa go thusanwa ka diatla le dijo. Fa letlha la moletlo wa lenyalo le ntse le atamela go tlhokagala diatla segolo.

Batho ba motse ba ithaopa go ya go phepafatsa kwa lelapeng la modiro wa lenyalo. Se se dirwang koo ke go tlhokomedisisa gore lapa le a dilwa, le a ritelwa le go kgaphiwa ka matsetseleko. Basadi ba a ikokoanya mme ba ikgaoganye go ya ka ditiro tse di kailweng fa godimo fa.

Bao ba tlisitseng diatla ba itlela ka didiriswa tsa bona jaaka ditshilwana tsa go ritela lapa, mmu wa go dila lapa le boloko ba go kgapha. Fa e le basetsana bona ba tlhokomedisisa gore metsi a go dira ditiro tse, a teng.

Fa e le ka fa letlhakoreng la dijo bangwe ba tla ka ditlatlana tsa mabele go etleletsa e le dimpho go sa kgathalesege gore kwa gaabo monyadi kgotsa monyadiwa ba kabo ba itsholetse go le kae. Bangwe bona ba tlhanasela go bedise bojalwa le ting ya bogobe jwa mabele.

Makolwane a tsena sekgwa go rwalela dikgong tse di tla dirisetwang go apaya. Ka mokgwa o, tiro ya lenyalo e nne botlhofo mo go beng ba tiro, bao e leng batsadi ba monyadi kgotsa monyadiwa. Tiragalo e tshwana le e, e re isa kwa bokaong jwa **LETSEMA**.

Fa morago ga moletlo wa lenyalo se se setseng se kgaoganwa le balalediwa go bega kwa magaeng mme seabe se, go sa kgathalesege gore se se nnye go le kae, se bidiwa go twe ke **SEPHOLO**. Sepholo e ka nna bogobe jwa mabele jwa ting, nama le dikgaragana. Le bao ba tlang letsatsi le le latelang go thusa ka go phepafatsa ba tsamaya ba tshotse diphuthelwana tsa dijo go ya magaeng.

1.5 BOTHO MO MORERONG WA LESO

Leso ga le laletswe jaaka lenyalo ka Se-Aforika. Fa go netefaditswe gore motho o tlhokafetse, lefoko le phasaladiwa le motse ka ba bangwe gongwe le gongwe kwa ba tsamayang gone. Fela jaaka dikgomo di bokolela moswang wa nngwe e sule, go fela jalo le ka lesa la motho.

Kwa go tlhagileng botlhoko teng baagi ba motse ba kokoanela teng go tshidisa le go gomotsa. Bangwe tota ba ema baswelwa nokeng ka go tlogela malapa a bona go robala kwa go leng lesa, go fitlha malatsi a le mmalwa morago ga phitlho.

1.6 BOTHO MO KHUMONG LE KHUMANEGONG

Batho ga ba lekane e se meno. Yo o itsholetseng o nathogana khumo ya gagwe le ba bangwe ka mkgwa mongwe. Moagisanyi ga a lale ka tlala, ya yo mongwe mpa e tuka bolelo. Botshelo jwa Mo-Aforika bo ikaegile ka seane se se reng: "Molomo o jang o roga o sa jeng."

Beibele e sa ntse e netefatsa ntlha e, ka mafoko a re a fitlhelang mo bukeng ya ga MATHEO Kgaolo ya 25 temana ke 45. Ona a buisega jaana: " Foo o tla ba araba a re: Tsotlhe tse lo se kang lwa di direla mongwe wa ba babotlana (Bahumanegi) ba, le nna ga lo a ka lwa di ntirela." Go na le mekgwa e e farologaneng ya go tiana thuso ka Se-Aforika.

Mengwe ya mekgwa eo ke e e latelang. Fa mongwe a le lesego go nna le se e leng sa gagwe o laletsa yo o humanegileng go mo thusa kwa masimong ka go kotula le go photha mme a mo leboge ka dikgetsana tsa mabele go thiba tlala. Fa yo mongwe a se na le fa e le potsane, o fa yo mongwe dinamanyane di le mmalwa go di mo disetsa le go di mo tlhokomelela mme ka mokgwa o, a kgone go gamela le go lemela ba lelapa la gagwe ka tsona.

Mokgwa o moadingwa a tlhokomelelang moadimi leruo la gagwe ka boineelo ka gona go feleletsa a tshwaisiwa namanyane ngwaga le ngwaga. Pheletsong a feleletse lesaka le tletse fa mong a tlile go tsaya tsa gagwe. Dikgomo tse di adimilweng mohumanegi go di tlhokomelela mohumi, di bidiwa tsa mafisa.

Ke sona seo mo Setswaneng re nang le seane se se reng: "Mogama 'kgomo tsa mafisa o di gama a lebile kgoro." Gongwe motho o ka oketsa ka gore gongwe motlhami wa seane se, o ne a raya gore dikgomo tsa mothale o, di a fisa.

1.7 BOTHO MO KAMOGELONG YA BAFALADI

Ka Se-Aforika motho ga a latlhwe. Ke sona re fitlhelang go na le mmolelo wa Setswana o o reng, motho o kile a kgaola yo mongwe letsogo a ithaya a re ga ba kitla ba tlhola ba kopana. Ka setho fa moditšhaba a tla a kgarakgaditswe ke mathata le matsapa a lefatshe ga a ithokomolosiwe.

Go a diragala gore moditšhaba a goroge le mo lelapeng la motho. Moditšhaba a tshwana le yo, o a amogelwa mme a fiwe metsi a go nwa. Fa morago ga foo fa go se na go netefadiwa gore o tswa kae, o isiwa kwa kgosing go begwa. Ka na kgosi ke thotobolo seolela matlakala. O fitlha a begelwa kgosi mme a fiwe dijo le boroko.

Mo nakong e go sa ntseng go batlisisiwa letso le legae la gagwe, o neelwa tlhokomelo e e tshwanetseng seriti sa motho mongwe le mongwe. **KE BONA BOTHO!** Fa malatsi a ntse a feta mme go ise go bonwe kwa a tswang gona, o simolola go tsaya karolo le go akarediwa mo ditirong tsa morafe tse di farologaneng.

Semelo le maitsholo tsa mofaladi di feleletsa di mo dira karolo ya morafe o a gorogetseng mo diatleng tsa ona. Pheletsong a re tsalele ditlogolo. Ke kamoo mo merafeng e mentsi ya Ma-Aforika re nang le difane tse di sa tlwaelegang tsa merafe eo.

Ke sona se se dirang gore mo malatsing a gompieno re fitlhele difane di tshwana le bo-Ndlovu, bo-Khumalo le bo-Sithole jalo le jalo mo merafeng ya Batswana. Re ntse e bile re na le gona go fitlhela bo-Molefe, bo-Moilwa le bo-Huma mo merafeng e e farologaneng ya Bantsho mo Aforika ka bophara. **KE ONA MOONO WA BOTHO!**

1.8 BOTHO MO DITIRONG TSA LETSEMA

Letsema ke modi le kutu tsa tirisanommogo mo makaleng a a farologaneng a botshelo ba Mo-Aforika. Tshwaragano le thusano mo ditirong tsa morafe di tlhofofadiwa ke bopelonngwe le matlhagatlhaga ka mokgwa wa letsema. Fa go na le tiro ya semorafe e e tlhokang diatla go tlhamiwa letsema. Morafe otlhe o tsaya karolo.

E ka nna go epa sediba sa morafe, go tsoma sebatana se tshwana le nkwe kgotsa tau e e tllhasetseng leruo la morafe, go baakanya ditsela tse di sa tsamaegeng, go phepafatsa motse wa badimo (**Mabitla**), go epa lebitla, go aga sekolo le ditiro tse dingwe fela tsa morafe ka kakaretso, letsema ke lona konokono. Letsema ga le tsamaisane le tuelo ka gope. Fa e le go na le tuelo e ka nna ya dijo mo ba-tsaya-karolong mme e bile go jewa ka mogoso. (**Communism**).

Ntlha nngwe ya botlhokwa ka letsema ke gore ga le felele mo ditirong tsa morafe fela. Le atologa go feta foo. Go na le go re mongwe wa baagi a dire letsema la go tlhagola kwa tshimong ya gagwe, go kotula le go photha mabele kgotsa go kgokgotha mmopo. Tota bokao ba letsema ga se go thapela batho tiro e e rileng mme ke thusano e tebogo ya teng e sa tsepamang kgotsa gona go totobala.

1.9 BOTHO MO THUTONG YA BOTHO

Ponelopele ya Modimo e ithagisitse sentle mo go abeleng Mo-Aforika tlhaloganyo e e diphatsa pele ga tlhabologo ya bokwadi. Thuto ya Mo-Aforika go tswa kwa ga Lowe e ne e diragadiwa ka mokgwa wa kanelo go tswa tshikeng go ya tshikeng. Kwa ntle ga bokwadi le puiso kitso yotlhe e ne e somarelwa le go bolokwa mo tlhaloganyong go tswa dikokomaneng go ya dikokomaneng.

Sekolo sa Mo-Aforika ka kakaretso ke bogwera le bojale. Dialogane fa di tswa kwa sekolong sa bogwera le bojale di tla di aloseditswe le go rutwa go nna banna le basadi ka botlalo. Maitseo le botho ke motheo wa kwa sekolong sa setho. Fa dialogane di tswa koo, di boa di rupiseditswe go itse tsamaiso ya lelapa, go tlotla bagolo le melao ya setso ka botlalo.

Ba tla ba tlhaloganya gore tlotlo e e newang motho ga e a ikaega fela ka matsalo mme le mophato o na le seabe sa botlhokwa. Mongwe le mongwe yo o go fetang ka mophato o tshwanelwa ke tlotlo e e mo lebanyeng le fa a kabo a le mmotlana ka matsalo.

Ntlha e, e totobala ka fa go ikaroganngwang le go nniwang ka teng mo medirong ya morafe le e e seng ya morafe. Ga go tlhakatlhakanwe fela, go rena molao le tolamo. Mophato (**Age Set**) mongwe le mongwe o nna go sele le go fiwa dijo tsa bona go sele. Ditiro tse di rileng di lebana le mophato o o rileng.

Dikao tse di latelang ke tsa morafe wa Bakgatla

Ngwaga	Mophato	Kgosi e e ne e eteletse mophato pele
1849	maSoswe	Kgamanyane Pilane
1856	maNgana maPhola	Tshomankane Pilane
1863	maTukwi maNtshakgosi	Bogatsu Pilane
1869	maFatlha maKgalo	Maganelo Kgamanyane
1874	maTlakana malsakoma	Lentswe Kgamanyane
1880	maKoba	Ramono Kgamanyane Segale Kgamanyane
1884	maJanko maTshabatau maJikiri	Modise Kgamanyane
1892	maNtwane	Mochele Kgamanyane
1895	maMabusapele	
1902	maKuka	Kgafela Lentswe
1911	maChechele	Isang Lentswe
1915	maFatshwana maAtlametla	Ofentswe Lentswe
1922	maDima	Radikolo Lentswe
1928	maChama maTshego	Molefi Kgafela Lentswe

Ngwaga	Mophato	Kgosi e e ne e eteletse mophato pele
1939	maGata	Mmusi Kgafela Lentswe
1947	maFiri	Ramono Isang Lentswe
1955	maNgope	Mokoke Linchwe
1962	maLwelakgosi	
1963	maThulwa	Linchwe Kgafela
1975	maSoswe malsakoma	Ramonye Pheto Kgafela
1976	maDingwana	Phulane Pilane

1.10 BOTHO MO BOGOSING LE TSAMAIKONG YA MORAFE

Bogosi ke setheo se se tswang kwa ga Lowe jaaka re bona le go tswa mo Beibeleng. Ka setho le Se-Aforika, kgosi e a tsalwa ga e tlhophiwe. Maikarabelo a kgosi ke morafe. Ke kamoo mo puong ya Setswana go nang le mmolelo o o reng: **“Kgosi ke kgosi ka morafe, kgosi e senang morafe ga se kgosi.”** Tsamaiso le thulaganyo ya morafe di itshetlhegile mo tlhogong le magetlang a segosi. Bogosi bo bo senang bagakolodi, dikgosana le dikutle bo fetoga mantlwane.

Ka fa letlhakoreng le lengwe bobusa-esi ga se bogosi ke kgatelelo. Bopaki ba se, re bo bona gona mo Beibeleng go tswa lokwalong lwa ga DIANE Kgalo ke 29 temana 2. Yona e buisega jaana: "Fa basiami ba ntsifala, morafe o a itumela; fa baikepi ba busa, morafe o a fegelwa."

Fa re leba ntlha ya bogosi go se tseye tsia dikgakololo tsa bagakolodi ba gagwe, Beibele e re ruta jaana mo bukeng ya ga MORERI kgalo 4 ditemana 13-14 . "Lekau le le humanegileng, fa le le botlhale, le phala **kgosi e e tsofetseng e e bosilo e e sa tiholeng e dumela go gakololwa**. Ee, le tla tswa mo ntlong ya kgolegelo go nna kgosi, le fa le tsetsewe e le mohumanegi mo pusong ya kgosi ele." Botlhokwa ba go tsaya dikgakololo tsa bagakolodi tsia.

Go botlhokwa go lemoga ntlha e e masisi mabapi le bogosi ba Ma-Aforika. Yona ke gore fa mojaboswa wa bogosi a sa le mmotlana ka dingwaga, mongwe wa borangwaneagwe a ka mo tshwarelela maemo a bogosi go fitlha a bo nonofetse mme a bo mo sitlhamololela. Boatla bo bo diragalang gantsi ke gore **nama-o-sa-tshwere** a feleletse a sa batle go suta, e bo e le fa mathata a simologile. E le a tiholwa ke ba ka puo ya motsogapele ba bidiwang "**Bo-nka-bo-re-tlha**."

1.11 BOTHO MO BAGAKOLODING BA KGOSI

Kgosi ga e tseye ditshwetso e le nosi. Pele e ka tsaya tshwetso ya sengwe le sengwe se se amanang le morafe e tshwanetse ya sekaseka tshwetso eo le bagakolodi ba yona. Bagakolodi ba kgosi e tshwanetse ya nna banna ba ba botlhale mme e bile ba na le ponelopele.

E tshwanetse ya nna banna ba ba nang le maitemogelo a a tebileng a botshelo mme e le ba ba tlotlegang mo morafeng. Buisa EKESODU KGAOLO 18, DITEMANA tsa 13 - 27.

Go feta fa, ba tshwanetse ba nna le boikanyego mo dikgakololong tsa bona e seng ba ba mo wetsang ka lengope. Bagakolodi ba tshwanetse go akaretsa bothogoputswa ba ba kileng ba bo e le bagakolodi ba ga rraagwe mo morafeng. Bokao ba seane sa Setswana se se reng: "Magogorwana rokela banning..." bo itlhagisa mo maemong a tshwana le a. Ditlhaloganyo tsa bagakolodi ba kgosi e tshwanetse ya nna tse di fodileng mme e bile ba sa gobebele.

1.12 BOTHO MO DIKGOSANENG

Go le gantsi kgosi ga e okamele motse o le mongwe fela. Go a diragala gore a okamele metsana e le mmalwa. Ke lona lebaka le le dirang gore kgosi e nne le kemedi mo metsaneng e mengwe e e welang ka fa tlase ga yona. Maemo a a tshotsweng ke kemedi e, ke a bogosana. Dikgosana mo metsaneng e mengwe e, ke ditsebe le matlho a kgosi.

1.13 BOTHO MO DIKUTLENG KGOTSA DIKGÔRONG

Dikutle kgotsa dikgôro ke tsa botlhokwa mo tsamaisong ya morafe. Di bopiwa ka maloko a sefane se se rileng mo karolong ya motse. Go neelana ka sekao sa kutle kgotsa yona kgôro re ka bua ka kgôro ya ga Morema, Madibana, Barokologadi jalo le jalo mme e se difane. Dikgôro kgotsa dikutle tse, ke karolo e e tletseng ya morafe mme ba ipopile ngatana e le nngwe mo ditirong tse di amanang le kgôro eo.

Dilo di tshwana le dikgotlhang tsa bona ba di rarabolola ka bobona kwa ntle ga gore di isiwa kwa kgosing go sa tlhokafale. Ditiro tse ba ka di kopanelang ke jaaka kutle kgotsa kgoro ke tse di tshwanang le merero ya manyalo, dintsho le badimo jalo le jalo. Fela jaaka kgosi e etelela morafe pele go fela jalo le ka dikgôro le tsona di na le baeteledipele ba ba tlhokomelang tsamaiso ya tharabololo ya dikgwetlho tse di ba lebaneng tsa letsatsi le letsatsi.

2. TSHOBOKANYO YA TSAMAIISO YA BOTSHELO BA MO-AFORIKA KA BOGOSI

2.1 LELAPA

Kwa ntle ga seabe sa batsadi mo kgodisong ya bana, kgosi le morafe ka kakaretso ba tsaya maikarabelo a a latelang:

2.1.1 Go kitlanya malapa a a thubegang.

2.1.2 Go tsalanya bana ba motho ba lwela boswa.

2.1.3 Go netefatsa gore melao ya setso e a obamelwa mo malapeng, jaaka motlholagadi a le kgatthanong le melao ya setso ya boswagadi le go se ikilele.

2.1.4 Go tlhatswa dipeo le go simolola go lema kwa ntle ga thebolelo ya kgosi ke moila.

2.1.5 Go loma (**Letlhafula**) pele ga gore kgosi e ntshe lefoko.

2.2 LEFAPHA LA THUTO

Matshego a thuto ya Se-Aforika ke go ikitse, botho le maitseo (**Go tlotlana**). Thuto ya bogwera le bojale ke maikarabelo a kgosi. Ke ene a ka bo bolotsang fa morago ga gore morafe o bo ikopele. Thuto e e rutwang kwa sekolong sa setso ke melao e e agang le go bopa morafe le setshaba ka bophara. Mo thutong ya mephato ntlha e e gatelelwang ke go tlotlana.

Kwa bokhutlong ba bogwera, makolwane kgotsa dialogane di ithutile go le gontsi ka dilo di tshwana le malelwane ya lefatshe la gaabo bona. Ba rutilwe ka mafelo a a nang le bokao bo bo rileng mo setshabeng jaaka maina a dithaba, didiba, dinoka, mafulo. Sekao sa mafelo a botlhokwa a a nang le bokao mo setshabeng e ka nna Thaba ya Badimo.

Go nna le kitso e tshwana le e, go dira gore ba tlotle thaba eo ka tshisibalo. Tse dingwe tsa dithuto di ne di akaretsa kitso ya meshunkwana e e dirisiwang jaaka dipheko tsa malwetse a a seng masisi go le kalo. Maikaelelo magolo ka thuto ya setso ke go katisa makolwane le makgarebe go tlamela ba lelapa, go mekamekana le dikgwetlho le mathata a botshelo ba letsatsi le letsatsi ka kakaretso.

Thuto ya go lepa loapi ka go itse maina a dinaledi jaaka **Kopadilalelo**, **Mphatlhalatsane**, **Kgogamasigo**, boemo ba ngwedi le letsatsi le yona ke ya botlhokwa. Sekao, fa ngwedi o le mo maemong a a rileng, go bolela gore e tla nna ngwaga wa pula kgotsa nyaya.

Dinaledi di na le bokao ba nako jaaka re bona **Mphatlalatsane** e le naledi e e re isang kwa maseng, **Kopadilalelo** e le ya nako e go jewang dilalelo ka yona, fa **Kgogamasigo** yona e na le bokao ba gore bosigo bo tsene. Ponelopele ya ditiragalo tsa tthago jaaka komelelo le kgora di ne di lemogwa ka bokao bo bo rileng ba loapi.

Ditiragalo tsa matlhotlhapelo tsa tlhago (**Natural Disasters**) tse di tlileng go wela setšhaba di ne di lemogwa ka maemo a loapi a a sa tlwaelegang. Bopaki bo ne bo bonwa e ka nna ka mmala wa letsatsi kgotsa ngwedi. Sekao re ka neelana ka dilo di tshwana le kgwenyape le merwalela.

2.3 LEFAPHA LA TSHOMARELO YA TLHAGO LE TLHOKOMELO YA TIKOLOGO

Fa re bua ka tshomarelo ya tlhago re akaretsa dimela le diphologolo tsa naga kgotsa tse di tlhaga. Ka setso le ngwaô ya Se-Aforika naga ga e tsamaye e tshubatshubiwa fela go sa re sepe. Nako e e maleba e bile e le matshwanedi go fisa naga kgotsa yona tlhaga ke fa morago ga dipula tsa ntlha morago ga mariga.

Fa re bua ka dipula tsa ntlha tsa ngwaga ke fa re kaya nako ya fa go se na go na pula e e bidiwang go twe **kgogolammoko**, fa dikgakololo di simolola. Ke gona fa go ka letlwang batho go ka fisa bojang bo bo omeletseng ka nako ya setlha sa mariga mme e bile e ntse e le' ka tetla ya kgosi.

Le ka ditlhare go ntse go le fela jalo. Go na le ditlhare tse di bidiwang gore ke tse di namagadi le tse di tonanyana. Pharologanyo magareng ga mefuta e mebedi e ya ditlhare ke gore tseo di se nang mebitlwa di bidiwa tse di tshegadi, fa tse di nang le mabitlwa di bidiwa tse di tonanyana. Sekao sa setlhare se se nang le mebitlwa ke mokgalo. Le fa setlhare sa Mokgalo se iletswa go rengwa, go agwa masaka ka matlhaku a sona.

Molao o o tsepameng ke gore matlhaku a Mokgalo a ka dirisiwa fela fa e le kgosi e simolotseng go a dirisa pele. Fa morago ga foo baagi ba motse ba buletswe go ka rema matlhaku a Mokgalo go a dirisetsa kago ya masaka.

Ditlhare tse di namagadi ke tsona di sa tshwanelwang ke go rengwarengwa fela go se na lebaka le le utlwalang. Ditlhare di tshwana le **Mosetlha** ga di a tshwanelwa go rengwa ka gonne ke pheko e kgolo ya boswagadi mme kgosi, dikgosana le morafe ka kakaretso ba tshwanelwa ke go netefatsa gore di sireletsegile.

Se se totang se ka dirwa go tswa setlhareng sa **Mosetlha** ke makwati a sona. Setlhare sa **Morula** le sona ke moila go rengwa. Setlhare sa **Moretologa** le sona se ne se ilelwa go rengwa ka gonne e le sengwe sa dipheko tsa setso go ya ka fa kitsong ya bo "**Nka-di-ngala**".

Ka fa letlhakoreng la diphologolo tsa naga, merafe e e farologaneng ya Bantsho e ana kgotsa gona go bina diphologolo tse di farologaneng. Ke kamoo e leng moila go bolaya diphologolo dingwe tsa naga tse di rileng. Ke moila le botubi mo babineng **Noko** go bolaya le go ja nama ya yona.

E ntse gape e le moila le botubi go **Baphoting** go tsuma le go bolaya phothi ka gonne ba e ana kgotsa gona go e bina. Go ntse jalo le ka diphologolo tse dingwe tsa naga ka bontsi le go farologana ga tsona go ya ka ditumelo le meila tsa Bantsho.

Nngwe gape ya diphologolo tse di sa tshwanelwang go bolawa ke Gopane. Ditlamorago tsa go bolaya **Gopane** ke tse di masisi. Go na le bopaki bo bo tletseng ba gore go bolawa ga **Gopane** kgotsa **Kgwathe** go tihola le go tsamaelana le phefo e e tsididi. Nnakgolo e ila go bolawa ga Gopane lebaibai. Fa e le e ka bolawa ka phoso go tshwanetswe ga tsewa dikgato tse di maleba go thibela phefo e tsididi e.

Mokgwa o o latelwang ke go tsenya tlhaga mo leganong la yona mme a latlhelwe mo motlhobolokong (Mosima o o boteng bo bo se nang selekanyo le pheletso). Nonyane e tshwana le **Tlhotlhamedupe** ga e bolawe ka go nne e golaganngwa le pula.

Ka fa letlhakoreng la tshireletso ya tikologo, re ka neelana ka sekao se tshwana le sa basimanyana ba ba thumang kgotsa go šhapa mo metsing a a nowang ke diruiwa le batho. Fa go le mogote basimanyana kwa madisong ba na le go raelesega go thuma mo megobeng, dinokeng le matamong a batho le diruiwa tsa bona di nwang teng. Banna ba motse fa ba ka fitlhela basimanyana ba, ba thuma kgotsa go shapa mo mafelong a tshwana le a, ba di gama ba sa di tlhapela ka go kgwathisiwa le go gotlhwa ka thupa ya moretlwa.

Tsotlhe tse di kailweng fa godimo fa, di diragatswe ka moonono wa go somarela tlhago le tikologo. Ka dinako dingwe go na le go ntshiwa ga letsema la go kata le go thiba dikhwiti le mesima mo motseng ka matlapa go thibela kgogolo ya mmu le gore ditsela di tsamaege.

2.4 LEFAPHA LA BOITEKANELO

Go tloga kwa ga Lowe ke moila ka Se-Aforika go ama sejo motho o sa tlhapa diatla. Ka mokgwa o, bophepa le boitekanelo ke dintlha tse di kwa setlhoeng mo botshelong ba Mo-Aforika. Fa go na le lerôborôbo la bolwetse bo bo tlaselang morafe ka bophara, kgosi ga e bone boroko. Ke yona e rwalang boikarabelo ba go batlana le ngaka ya setso go mekamakana le bolwetse bo bo ripitlang setšhaba.

Kgato ya ntlha e kgosi e e tsayang ke go bitsa dingaka tsa setso go samagana le tharabololo. Ga go tlhokafale tuelo epe go tswa morafeng mme fa e le tuelo e tlhokafala ke boikarabelo ba kgosi go namolela setšhaba le go se duelela. Kwa ntle ga thuso ya dingaka tsa setso ka kgosi, go ne go ntse go na le bannabagolo le basadibagolo ba mo motseng bao ba neng ba ithaopa go tswela setšhaba thuso.

Malwetse a tshwana le **setshwafu**, **kgetlana** le **bo-moriti-wa-letsele** a ne a thankgololwa le go tlhomolwa bonolo fela ke dingaka tse di sa ikonkeng. Tuelo e le ditebogo tsa sengwe le sengwe fela. Bokao ba BOTHO e le go phedisanya e seng go bolayana.

Go ne gape go le basadibagolo ba motse ba ba neng ba itsege ka tiro ya bona e e matsêtsêlekô mo lephateng la go belegisa. Tiro e ba neng ba e dira ka bothakga le boineelo kwa ntle ga tuelo. Bangwe ba basadibagolo ba ne ba itsiwe ka kalafi ya go kgopolola lelengwana.

Bangwe ba basadibagolo ba le teng mme ba itsege ka tiro ya bona e e manontlhotlho ya go fatlholola ka leleme. Ba kgona go ntsha dilabe mo matlhong ka tiriso ya leleme. Bolwetse bo bongwe bo bo neng bo kgonwa ke basadibagolo bangwe mo motseng e ne e le ba **tlhogwana (phogwana)**.

Dipatlisiso tsa bofelo jaana di senotse fa malwetse a a tlholwang ke thobalano a kgonwa go thibelwa ka mokgwa wa sekolo sa setho (**Bogwera**). Tiro ya ga **Rathipana** kwa sekolong sa setso (Bogwera) e falosa ba le bantsi go amega mo malwetseng a thobalano. Ka jalo go botlhokwa gore tiro e e dirwang ke **Rathipana** le dingaka tsa setso mo thupisong di se tliaediwe matlho.

Thuto ya thupiso ka setso e tlhagelela le mo Beibeleng mo kgolagano ya Baiseraele le Modimo e neng e diragadiwa ka mokgwa wa go rupisiwa go ba farologanya mo Bagerikeng. Se, ke bopaki jo bo tletseng ba botlhale ba tlhago bo Modimo o bo abetseng Montsho.

Bophepa ba legae la Mo-Aforika bo ntse bo ka bonwa gape le mo bothakgeng ba mekgapho e e farologaneng mo malapeng a Ma-Aforika. Bothakga le matsêtsêlekô a bophepa ba Mo-Aforika bo babatswa ke baditšhaba ba le bantsi.

2.5 LEFAPHA LA TSHIRELETSO LE BOTLHODI

Mo tshireletsong ya morafe go na le mophato kgotsa mephato e e tlhongwang ke kgosi ka namana go rwala maikarabelo a tshireletso ya setšhaba kgatlhanong le tlaselo ke merafe e mengwe. Go le gantsi moeteledipele wa matsholo a, a ntwana ke motho yo o itshupileng ka bopelokgale mo metshamekong e tshwana le ya go itaana ka dithupa tsa meretlwa (**Magwane**). Maloba fale go ne go na le mophato wa makolwane a a nang le boikanyego le boineelo go disa dikgôro tsa motse kgatlhanong le dira.

Mophato o o rileng o ne o tshwanelwa ke go nna tsebe-ntlha ka matshosetsi mangwe le mangwe go sa kgathalesege bomasisi ba ona. Kgosi e na le boikgethelo ba go ka tlhophisa mophato wa digatlhamelamasisi o tshwana le **Makoba, Mafatshwana** kgotsa **Majikiri** go samagana le tshireletso ya morafe go tswa tlaselong ya merafe e sele.

Kwa ntle ga mephato e e dirisetwang tiro e, dikgosana le tsona di ne di lebanwe ke boikarabelo ba go thibela **botsoolodi (Menolopuso)**. Ke kamoo go neng go le botlhokwa go nna le dikgosana tse di nang le boikanyego. Motho o ka re dikgosana ka botsona di ne di disana.

Lekala la botlhodi go le gantsi le ne le diragatsa tiro ya lona kwa go itimolwang lenyora teng, ka gonne e le gona kwa dikgang di tswang teng fa bo setse bo ya kwa tlhogong mme motho a itebale ka go "**rothisa mmutla madi**".

2.6 LEFAPHA LA KGOLAGANO LE MERAPE E MENGWE

Kgolagano le tlotlano mo merafeng ya Ma-Aforika ke selo se se mo mading go tloga kwa ga Lowe. Merafe e mennye le go nna bokoa e ikaega ka e megolo. Go nna le dithulaganyo le ditumellano tse di fitlhelelwang go agisanya ka kagiso mo merafeng ya Ma-Aforika. Dithulaganyo le ditumallano di ka nna jaaka fa morafe o o nonofileng ka kgosi ya ona, o kopiwa ke kgosi ya o o bokoa go nna ka fa tlase ga ona.

E bo e le fa go tlhagelelang ntlha ya dikgafela. Dikgafela ke mokgwa mongwe wa go supa ditebogo kwa kgosing e e amogelang go dibela (sireletsa) morafe o o bokoa mo tlaselang ya ona ke morafe o mongwe. Dikgafela di ka nna ka mekgwa e e farologaneng jaaka tebogo ya kgomo kgotsa tse pedi ka ngwaga mongwe le mongwe go fitlha nako e go dumalanweng ka yona magareng ga dikgosi tse pedi.

Kwa ntle ga dikgafela tsa kgosing, se segolo ke boikobo, boikokobetso, boineelo le go ikilela go tswa ka fa letlhakoreng la kgosi e e kopileng tshireletso le fa tota go tshwanetse ga nna jalo go tswa matlhakoreng oomabedi. Tirisano mmogo ya merape le magosi a Ma-Aforika ke go nna le boikanyego bo e seng ba kgobelelo kgotsa pateletso.

Sekao se se ka neelwang fa, ke fa dikgomo tsa morafe o o agileng mabapi di ka timelela kwa morafeng o o rileng. Dikgomo di tshwana le tse di bidiwa matimela, mme ke boikarabelo ba kgosi e dikgomo di timeletseng kwa motseng wa gagwe go di tlhokomela fa a sa ntse a batlana le beng ba tsona.

Di nna jalo ka fa tlase ga taolo le tlhokomelo ya kgosi go fitlha beng ba di bona.

Ntlha nngwe ke gore le fa go ne go a tle go nne le dikgotlhang le dintwa magareng ga magosi, fa dintwa di ya bokhutlong kagiso e e neng e fitlhelwang e ne e le ya leruri go se na go tshwarelana lekhutlha. Boammaaruri ke gore botshelo ba Mo-Aforika bo ikaegile ka seane se se reng; **fifing go tshwaranwa ka mapai mme e bile re sa lebale gore motho ke motho ka motho yo mongwe.**

Se, se raya gore ka Se-Aforika motho tota ga a itshelele mme o tshelela ba bangwe.

2.7 LEFAPHA LA KATLAATLELO LOAGO

Ka Se-Aforika batsofe, bao ba sa itekanelang mo mebeleng le ditlhaloganyong, dikhutsana le masiela ga se mokgweleo. Batho ba maemo a, ba ne ba le ka fa tlase ga tlhokomelo le pabalelo e e tseneletseng ya kgosi le setšhaba ka kakaretso.

Setšhaba se se senang batho ba maemo a, ga se a felela, se a tlhela. Ma-Aforika o tlhaloganya ka botlalo gore Modimo ga o ke o raela motho mme fa e le go mo leka gona o a mo leka. Teko e Modimo a lekanang motho ka yona e ka mekgwa e mentsi e e farologaneng go bona fa a na le botho, lerato le maikutlo mo bathong ba maemo a tshwana le a. Modimo o re neile morwao a le nosi e le ka ntlha ya lerato leo le rona re tshwanetseng ra le fetisetsa go ba bangwe.

Batho ba maemo a a kailweng fa godimo fa, ka tsamaiso ya setho ba refosanngwa ka tlhokomelo mo tshikeng. E ka nna magareng ga bana ba a ba beleng, bana ba bana le ba losika. Go tlhokomela motsofe le ba maemo a mangwe a a kailweng fa godimo fa, ga se kgetse e potlana. Go fetola, go jesa, go tlapisa le go apesa go batla bopelotelele le boineelo. Bao ba lebanweng ke kgwetlho e, ba e kgona ka mokgwa wa kgetse ya tsie e e kgonwang ka go tshwaraganelwa.

Ga se fela maikarabelo a bao ba tsalanang le bona ka madi mme le morafe ka kakaretso o nna le seabe sa bothokwa. Ka dinako dingwe motho o fitlhele e bile bana ba gagwe le ba losika tota ba mo lwela. Go le gantsi bana ba basetsana ke bona ba nang le seabe se segolo mo tlhokomelong ya batsadi mo botsofeng, go sa kgathalesege gore o kabo a le kwa bogadi.

E re nako e e rileng motsofe a tsholwe ke yo mongwe wa bana ba gagwe. E re morago ga nako e e rileng yo mongwe a re a dilao di fetolwe mme le ene a mo tseye go imolola yo mongwe. Ba tla mo amogana jalo go fitlha motsi wa gagwe wa bofelo.

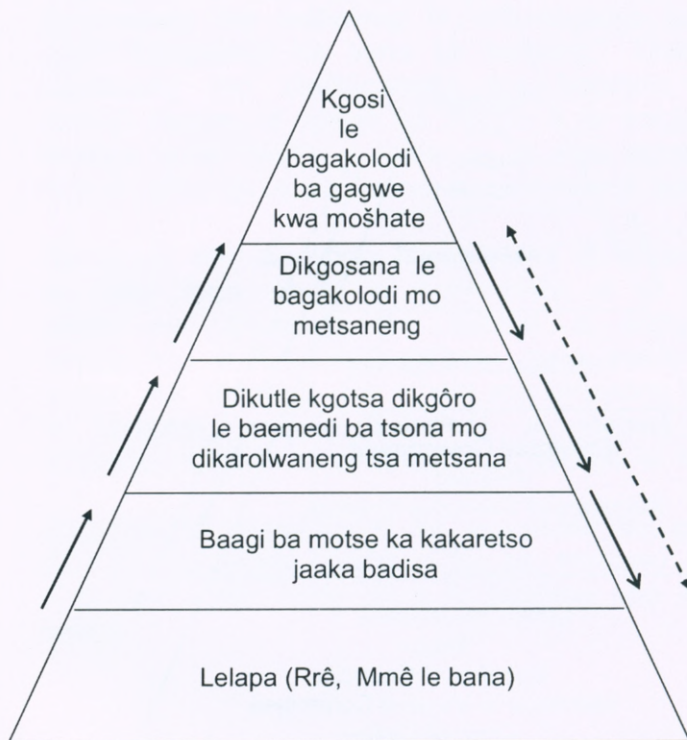
Leso la gagwe e nne la seriti le tlotlo. Ka go dira jalo e bo e le gona fa motho a ikokoanyetsa le go itlhatlhaganyetsa masego ka tumelo le maitemogelo a setho. E ntse e le gona go efoga gore e re ka moso motho a bo a tlabakaka dikgomo phetelela a re badimo ga ba mo robaletse ditlhokwa.

Go gana letlalo le setse le phanyega, ba se fele pelo go mo kgapha mokokotlo ka boloko ba kgomo. E re a tlogela lefatshe le, a bo a ba dikologile botlhe. Le bao ba neng ba mo tlhokometse ba itumelele go nna le seabe mo botshelong ba gagwe go fitlha pheletsong.

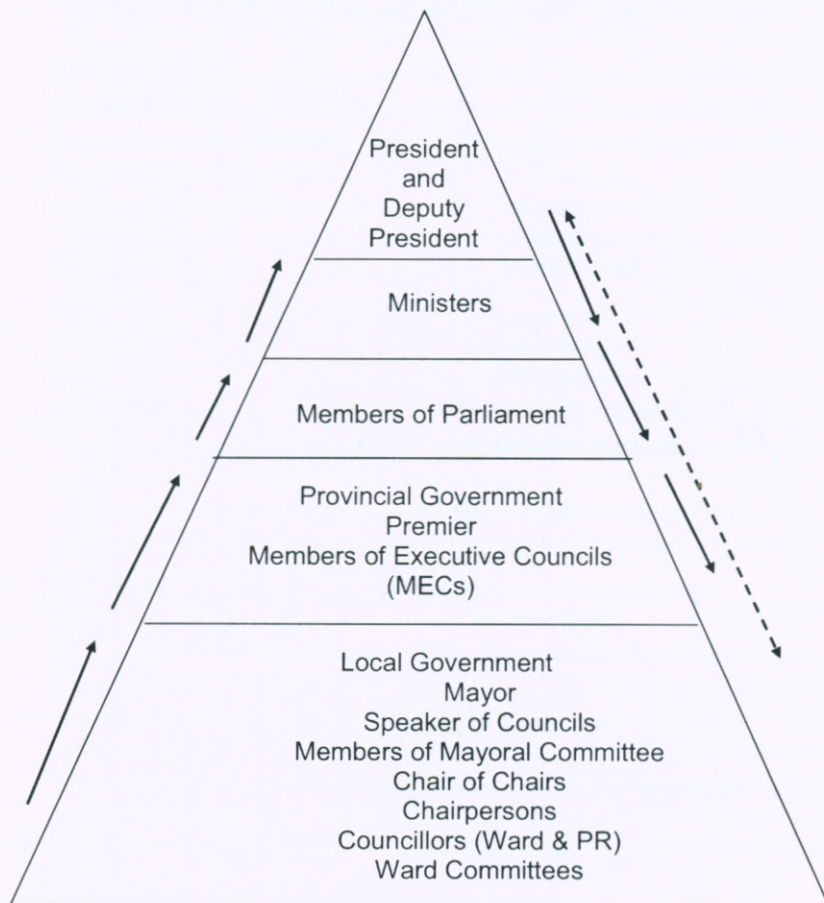
Ka mokgwa o, e bo e le gona fa lereo **"BOTHO"** le itshupang ka botlalo ka tiriso ya maemedi **"RONA"** boemong ba **"NNA"** le **"ETSHO"** boemong ba **"ME."**

3. TSAMAIISO YA SETŠHABA

3.1 THULAGANYO YA TSAMAIISO YA SETŠHABA KA SE-AFORIKA

3.2 THULAGANYO YA TSAMAIISO YA SETŠHABA KA PUSO YA BOPHIRIMA

4. BOKHUTLO

Mo tsamaisong ya puso ka mokgwa wa Basweu motho o ka lemoga gore ga go na pharologano e e kalo. Se se totang se tlisa pharologanyo ke mokgwa wa tiragatso. A re lebe gore batsofe, dikhutsana, ba ba sa itekanelang mo mebeleng le ditlhaloganyo ba bona ba kae? Baagisanyi ba bona ke bomang? Thuso e ba e abelanang mo dipitlaganong tsa botshelo a ke ya botho? Nyaya, le goka! Fa motho o le kelotlhoko o tla lemoga gore; motho o setse a ile kwa ngwedding a ba a boa mme ga a itse leina la moagisanyi wa gagwe.

Re phela mo dinakong tse dingaka di fetang balwetse ka palo mme pholo le boitekanelo di a tlaela. Re phela mo dinakong tse mafelo a boitumediso le boitapoloso a leng ntletsentletse mme batho ga ba na kagiso mo meweng. Re tshela mo dinakong tse malapa a tlhokang megolo (**Salaries**) e mebedi mme ka maswabi tlhalano e ya magoletsa letsatsi le letsatsi.

Botshelo ba segompiano ke semphete ke go fete. Ka puo ya Sejatlhapi motho o ka re; mongwe le mongwe a a iponne ka boene, fa e le Modimo ene ke wa rona botlhe.

UBUNTU - BOTHO

Ke tshwenyegela matsogô segolo,
Ka ôna a tsosa di letseng.
Ga ke kgaputse maswi le lobebe,
Dikhutsana le bahutsana mathe ba rokotsa.
Kana molomo o jang ...

Ga ke lale mpa e tuka bolelô,
Ya mabapi lela le lela.
Tsa me difala ga di penologe,
Ya gôpane-ya-moikapari tlatlana e ribegilwe
Kana sejô sennye ...

Ga ke inyalle, ke nyalla setšhaba.
Ga ke itsalle, ke tsalla setšhaba.
Ngwana ga se wa me, ngwana wa setšhaba,
Wa setšhaba go aga setšhaba.
Kana mafura a ngwana ...

Dintshong re itsHEME medimo-e-nkô-e-metsi
Yona e bokôlelang moswang
Moswang wa nngwe e tlhabile ka 'naka.
Sebodu se se nkgele mong esi.
Fifing go tshwaranwe ka mapai.

**BOTHO BO ILE! BOIKUELO KE GORE MA-AFORIKA
A RE ITHARABOLOGELWENG RE BOELE KWA
SETSONG LE NGWAÔNG TSA SEGAABORONA. GA
RE ISE RE NNE THARI!**

**RE ITSEMANG MORETLWA WA TSELA, ONA O
FULWANG KE MANG LE MANG. KA NA GO
DIRELWA GA GO TLHAPISE PELO. RE
KGATLHELWANG KE GO GAMA TSA MAFISA.**